

OMER MUŠIĆ

MINHĀĠU-N-NIZĀM FĪ DĪNI-L-ISLĀM

od Muhameda Prozorca

Znaci opadanja turske imperije jasno se zapažaju već sredinom XVI vijeka, a potkraj toga vijeka oni su sve jasniji, te su ponukali neke mislioce turske imperije da i oni sa svoje strane svojim spisima ukažu na uzroke i znakove te slabosti. Oni pokušavaju uticati na odgovorne ljude da se uzroci slabljenja države otklone. Tako je nastalo nekoliko značajnih djela o državi i društvu u osmanskoj književnosti pisanih na arapskom i turskom jeziku.¹⁾ Prvo takvo djelo napisao je potkraj XVI vijeka Hasan Kafi Akhisari (rođen 951/1544 umro 1025/1616) pod naslovom اصول الحكم في نظام العالم (Temeljne mudrosti o uređenju svijeta). U njemu je pisac vrlo oštroumno i razborito izložio ovo pitanje polazeći sa stanovišta islamske etike.²⁾

Mnogo značajnije mjesto zauzima u ovoj dosta oskudnoj grani turske književnosti spis Albanca Koči-bega savjetnika i intimusa sultana Murata IV i Ibrahima I.

¹⁾ Naglo teritorijalno širenje islamske države u I i II stoljeću po H. je nužno zahtjevalo donošenje novih propisa o državnom uređenju. Prve propise o prihodima i rashodima države donio je halifa Omer ibn el-Hattab 20 godine po H. (641) pod imenom »divan« prema nazivu kod Perzijanaca. Kasnije, razvojem državne uprave i administracije, ovaj Omerov divan se proširio novim divanima o haradžu i džiziji, o izdržavanju vojske, iz kojih su se posebno izdvajali divani o zemljišnom posjedu, o rudnicima, popisu vojske s rasporedom i prihodima, o mornarici, utvrđenjima i drugom. Posebni divan je donesen za državnu administraciju (الرسائل و الاشارة). Omer je također ustanovio i državnu blagajnu (بيت المال). (Dž. Zejdan, تاريخ التمدن الاسلامي Kairo, 1902, I svezak, strana 85—87).

Dž. Zejdan u svom djelu تاريخ آداب اللغة العربية Kairo, 1922, sv. II, str. 233 i sv. III, str. 258—260 i 340) navodi 19 djela raznih pisaca na arapskom jeziku o državnoj upravi (السياسة و الادارة). Od ovih djela su najpoznatija: السياسة المدنية od islamskog filozofa Farabije (umro 339/950) koje je izdao u Bejrutu orijentalista Šejho 1902 g. i سياسة الملك od Maverdije (umro 450/1058).

Katib Čelebi (كشف الطنون), sv. II, str. 38 i 603) donosi iz područja o državnoj upravi slijedeća djela: od Ibni Tejmije السياسة الشرعية في اصلاح الراعى و الرعية koje je kasnije na zahtjev sultana Selima prevedeno na turski i od Gazalije na perzijskom jeziku نصيحة الملوك prevedeno na arapski jezik pod imenom التبر المسبوك في نقل نصيحة الملوك.

²⁾ O Hasan Kafiji koji pretstavlja najznačajniju pojavu u intelektualnom životu Bosne svoga vremena i o njegovim djelima od kojih su neka prevedena na naš jezik i neke evropske jezike vidi: Franz Babinger, Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke, S. 144, Leipzig 1927; Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, str. 52—59, Sarajevo, 1912; Mehmed Handžić, Književni rad bosanskohercegovačkih muslimana, str. 106, Sarajevo, 1934.

On je u obliku pisama ukazivao svojim gospodarima na mnoge slabosti u onovremenom stanju i uređenju osmanske imperije. Iz njegovih pisama izbijaju na momente vrlo duboke misli rečene suviše smjelo i otvoreno i onda kada nisu ni malo povoljne za njegove gospodare. Ovaj odlični poznavalac cjelokupnog državnog i društvenog života osmanske imperije sa nemilosrdnom iskrenošću iznosi uzroke opadanja osmanske imperije i vidi glavni uzrok rušilačkog propadanja u napuštanju i nepoštivanju državnih zakona te vidi jedini izlaz u oživljavanju starih institucija iz vremena napredovanja carstva tj. u vraćanju na staro.³⁾

U radu po istim pitanjima ističu se još Hadži Halifa⁴⁾, Husejn Hezarfen⁵⁾ i drugi manje ili više poznati pisci.⁶⁾

Mi želimo da u slijedećim recima prikažemo djelo jednog manje poznatog pisca Bošnjaka (البوسنى) Muhameda Prozorca koje dosada u ovoj grani osmanske književnosti nije bilo potpunije prikazano i dovoljno poznato.⁷⁾ Samo je Mehmed Handžić prvi svratio pažnju na ovog pisca spomenuvši njegovo ime te naslov i posve kratki sadržaj njegova djela.^{7a)}

O životu i radu ovog pisca možemo kazati vrlo malo i to samo na osnovu njegovog vlastitog djela koje je predmet ovoga rada. Iz toga djela se vidi da se je njegov autor zvao Muhamed Prozorac, što upućuje da je rodom iz Prozora, male kasabe na rijeci Rami u Bosni. Dalje se vidi da je po zanimanju bio muftija i kadija te da je ovo svoje djelo napisao 1216/1802 vjerojatno u punoj muževnoj dobi i predao

³⁾ O Koči-begu vidi F. Babinger, navedeno djelo, str. 184 i Koçi Bey Risalesi, Ali Kemali Aksüt, Istanbul, 1939.

⁴⁾ F. Babinger, navedeno djelo, str. 201.

⁵⁾ F. Babinger, navedeno djelo, str. 230.

⁶⁾ Pored spomenutih pisaca još jedan naš čovjek šejh Ali iz Prusca napisao je jedan manji spis namijenjen caru, emirima i kadijama (شيخ على حفظه الله بادشاه و امرايه و قضائه متعلق تالف ايلدوكى) na arapskom jeziku koje je preveo na turski jezik citirajući mjestimično perzijskog pjesnika Sadiju. Za ovog šejha Aliju Bašagić kaže da je vjerovatno iz Prusca i da je umro 1160/1747 g. (Bašagić, Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini, str. 9, Sarajevo, 1931). U ovom spisu šejh Ali traži od emira i kadija da prema raji budu pravedni, da prema svakome jednako postupaju, da ne protežiraju nikoga radi ugleda i imetka, da osiguravaju saobraćaj, da dijele pomoć siromasima i bijednima, da sprečavaju nasilje, da bespravno ne uzimaju tuđi imetak, da kažnjavaju za nemoral, pijančevanje, krađu i razbojništvo, da u kažnjavanju ne pokazuju obazrivost ni prema kome. Naročito preporučuje sultanu i odgovornim ljudima da kontrolišu rad kadija i upravnih službenika. Ovaj spis šejh Alije prepisao je u jednoj medžmui Sulejman sin Ibrahima u Gornjem Vakufu 1205/1791 godine (Orientalni institut u Sarajevu, A. Turcica br. 738).

⁷⁾ Medžmua ima 155 nepaginiranih listova od čega 86 zauzima djelo Muhamed efendije prepisano 1226/1811 g. Iza ovoga djela u medžmui se nalazi još: pismo na arapskom jeziku od Muhameda muftije u Akhisaru (Prusac) Ibrahimu iz Oboraca (Travnik) bivšem muftiji Akhisara u kojem Muhamed muftija polemičkim tonom odgovara Ibrahimu muftiji na njegove »iftire« kada je ovaj narodu održao predavanje (nasihat u džamiji). Pismo je bez datuma, Za tim su dva djela na turskom jeziku o narodnom liječenju i gatanju i jedno na arapskom jeziku o prigodnim dovama bez oznake prepisivača i datuma. Na zadnjem listu je popis knjiga bez oznake posjednika. Medžmua se nalazi u Orientalnom institutu broj 402/51.

^{7a)} M. Handžić, Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana, Sarajevo, 1934, str. 107.

ga sultanu Selimu III⁸⁾ i njegovom šejhul-islam Omer Hulusiju.⁹⁾ To je sve što možemo kazati o autoru ovog djela.

Svoje djelo pisac je nazvao *منهاج النظام في دين الاسلام* i podijelio ga na uvod, tri poglavlja i zaglavak. Predgovor ovog djela glasi:

هذا كتاب منهاج النظام في ^{9a)} الاسلام

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي هدانا لهذا لا يجب و يرضاه وما كنا لنهتدى لولا ان هدانا الله¹⁰⁾ و امرنا بتنفيذه على من يأبى عنه ولا يتولاه بامر او بسيف | على حسب الشرع اقتضاه و الصلوة و السلام على نبينا محمد الذي اصطفاه و علمائه¹¹⁾ الذين كانوا منتهين عما نهاه و بعد | فان الفقير الى الله الباري محمد المفتي و القاضي البوسنوي الپروزوري | اعانه الله فيما استعاه و صانه عما شانه يقول لما شاهدت | مذ سنين كثيرة و اعوام¹²⁾ عديدة من هجرة خاتم النبیین بين | جيوشنا في¹³⁾ الحرب بالكفرة خلا و في نظام البلاد الاسلامية | من حيث العمل و السياسة ذالاً و لم يخافوا لانفسهم من رؤسائهم | تلفاً و قد قال الله تعالى كنتم خير امة¹⁴⁾ اخرجت و جهى للذي فطر السموات و الارض¹⁵⁾ يوماً في حكمته فورد على قلبي قوله تعالى ان الله | مع الذين اتقوا و الذين هم¹⁶⁾ محسنون¹⁷⁾ و قوله تعالى يا ايها¹⁸⁾ الذين | امنوا ان تتقوا الله يجعل لكم فرقاناً¹⁹⁾ فعلمت انه من عدم تقويهم | وان التقوى سبب الطفر بين الوري و سبب الفوز في الدارين | يوم النوى فلاح لي ان اكتب مختصراً مفيداً²⁰⁾ في ذلك الباب |

⁸⁾ Selim III, sin Mustafe III, proglašen je sultanom poslije smrti svoga strica Abdul-Hamida I 1203/1789 g. Da bi poljuljane temelje države učvrstio i spasio od daljeg propadanja nastojao je sprovesti izvjesne reforme (nizami-džedid). Svrgnut je s prijestolja 1222/1807 a pogubljen 1223/1808 g. Za vrijeme svoje vladavine napravio je mnogo zgrada za potrebe novouspostavljene regularne vojske (Š. Sami, Kāmus al-aḏlām, sv. IV, Carigrad, 1311).

⁹⁾ Šejhul islam Hadži Omer Hulusi efendija je rođen 1140/1727. Prvi put je imenovan šejhul islamom 1215/1800. Poslije tri godine je svrgnut i ponovo imenovan 1222/1807 g. i zbog buna i nemira dao ostavku. Umro je 1227/1812 g. Bio je čestit i skroman. (علمیه سالنامه سی, Carigrad, 1334, str. 565).

^{9a)} Ovdje je ispuštena riječ دين što na drugim mjestima nije učinjeno.

¹⁰⁾ Kuran, VII/42.

¹¹⁾ U tekstu علماله

¹²⁾ U tekstu عوام

¹³⁾ U tekstu من

¹⁴⁾ Kuran, III/110

¹⁵⁾ Kuran, VI/79

¹⁶⁾ U tekstu والذینهم

¹⁷⁾ Kuran, XVI/128

¹⁸⁾ U tekstu یا ایها

¹⁹⁾ Kuran, VIII/29

²⁰⁾ U tekstu مفیداً

كافيا لاولى الابواب سائقا²¹ الى سبيل الصواب مرتبا على ثلثة | ابواب مشتتلا كل باب في اوله على اية او اكثر
 و عدة فصول | من حيث اذا حُفِظَت تلك الآيات²² يتبادر الى الفهم المسائل المهمات²³ | تسهيلا للضبط واستخراج
 المسائل المقصودات لينتفع به الجميع²⁴ | الى يوم العرصات لكن جعلني تصاريف الزمان وطوارق الحدثان | منتقلا
 من دار الى دار بسبب التهاب²⁵ نوائر الفتن وانصباب²⁶ | سحاب السحن فلم اقدر على جمعه الى من استظل الانام
 بظل العدل | والانعام حامى بلاد الاسلام ماحى²⁷ آثار الكفر والبغى بنشر الاعلام | و الى ولاية²⁸ الولاية في
 الافاق مالك سرير الخلافة بالاستحقاق | المجتهد في نصب سرادق الامن والامان المتمثل لنص ان الله | يأمر
 بالعدل والاحسان²⁹ آلا وهو السلطان بن السلطان³⁰ السلطان الغازى | سليم خان بن مصطفى خان بن احمد
 خان لازالت³¹ اعلام دولته محفوفة | بالتصر والتأيد وقيام عظمته ملفوفة بالعين والتأيد | بحجوة نبية
 محمدن الامين و اله و محبه اجمين فكثبتة و املته | على الوجه المذكور ورتبته على مقدمة وثلثة ابواب
 و خاتمة | من حيث يتوقف احدها على الاخر مع نلة بضاعتى و ندره آلات | صناعتى ليكون وسيلة الى الغلبة
 على كل الاعداء و عناية للملوك | والامراء³² وهداية لمن يجرد فى الاهتداء و نصرة للفقراء و الضعفاء لانه
 و ان كان صغير الحجم لكن من حيث انه اساس المسائل | الاعتقادية و اصول المباحث العمالية و العديّة
 كثير للعرب و العجم و سمّيته منهاج النظام فى دين الاسلام³³ و الله الموفق و المرشد | و به الاعتصام اللهم
 اجعله نافعا الى يوم القيام

Ovo je knjiga »Uputstvo o uređenju države na osnovu Islama«.

U ime boga općeg dobročinitelja milostivog!

Hvala bogu koji nas je uputio na ono što on voli i čime je zadovoljan, jer mi ne bismo bili upućeni da nas bog nije uputio, i koji nam je naredio da, na osnovu zakona koji je izraz njegove volje, sprovodimo (njegovu uputu) naredbom ili silom

²¹) U tekstu سائقا

²²) U tekstu حفظت تلك الآيات

²³) U tekstu المسائل المهمات

²⁴) U tekstu جمع الناس ili جمع u značenju (Vidi: Dr C. P. Caspari's Arabische Grammatik, 5. Aufl., bearb. von M. Müller; Halle a. S. 1877, str. 302, 303, § 448, 1 i 2).

²⁵) U tekstu التهاب

²⁶) U tekstu الصباب

²⁷) U tekstu ماحى

²⁸) U tekstu ولات

²⁹) Kuran, XVI/90

³⁰) Izostavljeno بن

³¹) U tekstu لازالة

³²) U tekstu الاقراء

³³) Vidi bilješku 9a.

onima koji je izbjegavaju i ne slijede je. Neka je spas i pozdrav našem poslaniku Muhamedu, kojeg je on odabrao, i njegovim učenim ljudima koji se klone od onoga što je bog zabranio.

Siromašni božji sluga Prozorac Bosanac Muhamed muftija i kadija — pomogao ga bog u svemu za što traži njegovu pomoć a sačuvao ga od onoga što će ga osramotiti — kaže:

Pošto sam se osvjedočio, u toku mnogih hidžretskih godina, o slabostima naše vojske u ratu s nevjernicima i pogreškama u poretku islamske države u praktičnom i političkom pogledu i da se vojska ne boji da će od svojih starješina biti egzemplarno kažnjena (a bog je rekao: »Vi ste najbolji narod«) obratio sam se jednog dana onome koji je u svojoj mudrosti stvorio nebesa i zemlju i tada mi padoše na um njegove riječi: »Zaista je bog s onima koji su bogobojažni i s onima koji čine dobročinstva«. Zatim se sjetih njegovih riječi: »O pravovjerni, ako budete bogobojažni on će vam pomoći« pa spoznah da je sve to zbog toga što im nedostaje bogobojažnost, a samo je bogobojažnost uslov pobjede ljudi i spas na oba svijeta nakon smrti.

Stoga sam odlučio da napišem kratko (djelo) koje će biti u ovom pogledu od koristi, koje će zadovoljiti dovoljno pametne i izvesti na pravi put. Podijelo sam ga na tri poglavlja — od kojih svako na početku sadrži po jedan ili više stavova iz Kurana — a svako poglavlje na nekoliko otsjeka. Kada se upamte ti stavovi, odmah će se zapaziti osnovna pitanja. (To je učinjeno) radi lakšeg pamćenja i izvođenja željenih zaključaka da bi se time svako koristio.

Kako su me međutim promjene vremena i udarci sudbine usljed rasplamsavanja nereda i pljuska nesreća prisilili na seobu iz mjesta u mjesto i omeli, nisam mogao napisati ovo (djelo) za onog u čijem se hladu pravde i dobročinstva svijet sklana, čuvara islamskih pokrajina, onoga koji razvijanjem bajraka briše tragove nevjerstva i odmetništva, vrhovnog upravnika dalekih pokrajina, legitimnog gospodara prijestolja hilafeta, onoga koji se trudi da razapne čadore sigurnosti i povjerenja, onoga koji se pridržava riječi Kurana »zaista bog naređuje pravdu i dobročinstvo«, — to je sultan, potomak sultana, gazija Selim-han, sin Mustafe-hana, sina Ahmeda-hana — neka bi zastave njegove države bile ovjenčane božjom pomoću i vječne a njegova veličina stalno podržavana i produžavana, u ime njegovog poslanika Muhameda vjernog i njegove cijele porodice i svih drugova.

Iako je moja sprema malena a oruđa moga zanata skromna napisao sam ovo (djelo) na spomenuti način i rasporedio ga na uvod, tri poglavlja i zaglavak — tako da bi međusobno bili povezani — kako bi ono bilo sredstvo pobjede nad svim neprijateljima i od pomoći vladarima i zapovjednicima, upustvo onom koji teži pravom putu i pomoć siromasima i slabima. Obzirom na to da ovo djelo sadrži — iako je maleno obimom — osnove dogmatike i propise prakse i pravosuđa, ipak je ono veliko svojim sadržajem za sve muslimane i nazvao sam ga »Uputstvo za uređenje države na osnovu Islama«. Samo je bog onaj koji upućuje na pravi put i samo se na njega može osloniti. Bože, učini ovo djelo korisnim do Sudnjeg dana!

Pisac je neposredno iza predgovora donio sadržaj djela koji se sastoji od:

- a) uvoda o funkciji ljudske volje,
- b) prvog poglavlja o islamskom vjerovanju podijeljenog na šest otsjeka,
- c) drugog poglavlja o islamskom moralnom učenju podijeljenog na devet otsjeka,

- d) trećeg poglavlja o pravednosti s tri ostsjeka i
- e) zaglavak o uređenju države.

U uvodu (str. 4 do 13 rukopisa) govori o slobodnoj ljudskoj volji i odgovornosti za djela učinjena s predumišljajem te dijeli ljudska djela prema namjeni i učinku (فرض - واجب، سنت، مستحب - حرام). Naročito obrađuje uticaj pobude na djela prije izvršenja i nabraja duševna stanja ljudi prema kojima se klasificiraju djela. Svoja izlaganja dokumentuje citatima iz Kurana i hadisa.

U prvom poglavlju (rkp. str. 13—31) pisac tumači islamsko vjerovanje i dijeli ga na šest dijelova: o vjerovanju u boga, anđele, svete knjige, vjerovjesnike, Sudnji dan i sudbinu. Obrazlažući ove principe islamskog vjerovanja daje ortodoksno islamsko učenje (اهل السنة والجماعة). Kod tumačenja sudbine po islamskom učenju ponovno se osvrće na pitanje slobodne ljudske volje i tumači da se vjerovanje u sudbinu i ljudska slobodna volja međusobno ne isključuju. Vjerujući u sudbinu čovjek se ne smije izlagati očitoy smrtnoy opasnosti npr. u ratu ili kod zaraznih bolesti (kuga), niti izbjegavati smrt, jer je ona određena svakome. Pri kraju ovog poglavlja daje definicije »imana«, »islama«, »dina«, »šeriata« i »milleta« prema učenju islamskih apologetičara. I ovdje pisac dokumentuje svoja izlaganja obilnim citatima iz Kurana i hadisa.

Drugo poglavlje (rkp. str. 31 do 145) je posvećeno detaljnom obrazlaganju bogobožnosti (التقوى) za koju kaže da se sastoji iz čuvanja od svega onoga što će čovjeku donijeti štetu na drugom svijetu. Ovo poglavlje je podijelio na devet ostsjeka:

a) التقوى بالقلب, što znači da čovjek treba odstraniti iz svoje duše sva negativna (اوصاف ذميمة) a razvijati sva pozitivna svojstva (اوصاف حميدة). U negativna duševna svojstva spadaju: neznanje, strah, pohlepa, škrtost i nasilje. Dalje opširno navodi u kojim vidovima se pojavljuje neznanje, strah, pohlepa, škrtost i nasilje te uzroke pojava tih svojstava. Kod pozitivnih duševnih svojstava nabraja također suprotnosti onih duševnih svojstava, koje je već prije naveo, govoreći o njihovim pojavama i uzrocima. Pri kraju je pisac dao zbirni pregled čitavog sadržaja ovog ostsjeka.

b) التقوى باللسان, znači da se čovjek treba kloniti nepristojna i nedozvoljena govora. Naveo je 70 slučajeva od čega se treba kloniti u govoru a to su: nevjerstvo, laž, ogovaranje, omalovažavanje, proklinjanje, psovka, nepristojnost u izrazima, naricanje, svađa, iznošenje svojih ili tuđih tajni, nepristojne priče, prosjačenje, podilaženje sagovorniku, zagovaranje nepravde, istraživanje tuđih mana i tajni, govor na mjestima gdje je nepotreban, davajne pogrđnih imena itd.

c) التقوى بالاذن, sastoji se od izbjegavanja svega što nije potrebno slušati bez opravdana razloga npr. slušanje svađe, nepristojna govora, pjesme, prislušivanja itd.

d) التقوى بالعين, znači da čovjek treba izbjegavati nedozvoljen pogled npr. gledanje golih pojedinih dijelova ljudskog tijela osim u dozvoljenim slučajevima pojedinih osobama (liječenje, porođaj, sudski uviđaj itd.), gledanje u tuđe stanove, prisustvovanje nedozvoljenim djelima itd.

e) التقوى باليد, sastoji se od izbjegavanja tuče, ubistva, uznemirivanja itd. Dozvoljeno je ubiti životinju koja uznemiruje ili čini štetu npr. mrava, zmiju, škorpiju itd. ali nije dozvoljeno spržiti ih vatrom. Zabranjena je otimačina, prevara,

krađa, primanje milostinje (زكوة) bez potrebe, prisvajanje tuđeg imetka itd. Dozvoljeno je uzeti tuđi imetak da se zaštititi od propasti ili krađe.

f) التقوى بالبطن , znači čovjek treba da bira samo dozvoljena srestva za izdržavanje. Pisac kaže da nije dozvoljeno koristiti se imetkom maloljetnika (يتيم), prekomjerno jesti i piti, uživati ono što šteti zdravlju, pušiti duhan (الدخان الافرنجى), upotrebljavati zlatno i srebrno posuđe, jesti i piti lijevom rukom, hljebom čistiti kašiku pri jelu. Zabranjeno je ustegnuti se od jela i pića toliko da bi oslabio, obolio ili umro, ili ne bi mogao vršiti svoje dužnosti.

g) التقوى بالفرج , znači apsolutno uzdržavanje od nemoralnog života. Naročitu pažnju treba posvetiti čistoći spolnih organa.

h) التقوى بالرجل je ustezanje od posjete mjestima gdje se čini neki grijeh ili gdje postoji kakva opasnost npr. bolest koja prelazi (kuga). Zabranjeno je ići nezvan na gozbu, ulaziti u tuđe posjede bez dozvole, hodati i sjedati po grobovima. Naročito treba paziti na prava i dužnosti nemuslimana (ذى) i izbjegavati posjete silnicima, emirima našeg vremena i kadijama bez potrebe (واتبان الظلمة وامراء زماننا وقضاته str. 141). Dužnost je odazvati se pozivu na vojnu, ići na nauke, otići u posjetu, pomoći nevoljniku, spasiti čovjeka ili imetak od vatre ili poplave, posjetiti rodbinu, izjaviti im čestitanja ili saučešće itd. Grijeh je neizvršavati povjerenu dužnost i neposluš prema roditeljima ili vlastima, ukoliko to izvršavanje nije grijeh, ili postoji opravdan razlog.

i) في منهج التقوى من آفة غير مختصة بعضو معين , znači izbjegavati ostala ružna djela koja nisu naročito spomenuta, a toga je mnogo — kaže pisac — npr. ples, nepriстойno odijevanje, oblačenje svilenih haljina muškarcima, stanovanje u otetim stanovima, neposlušnost prema roditeljima, napuštanje porodice, žene, djece, roditelja i rodbine koju je dužan izdržavati, uznemirivanje posluge i susjeda, sjedenje na javnim mjestima ili na tuđem mjestu, neizvršavanje vjerskih dužnosti, neodazivanje vojnom pozivu, bjekstvo iz borbe, zelenaštvo, skupljanje hrane radi spekulacije (احكار), palenje svijeća na groblju, podizanje bogomolja na grobovima, zapuštanje lične čistoće, vraćanje, itd.

Treće poglavlje (str. 145 do 166) je pisac posvetio pravednosti (العدالة) a sastoji se u ustrajnosti na putu istine kloneći se onoga što je vjerom zabranjeno. Pravednost je osnovna vjerska dužnost (فرض). Ovo poglavlje je podijeljeno na tri ostsjeka:

a) pravednost u odnosima između boga i čovjeka (العدالة فيما بينه وبين الله) koja se sastoji od vjerovanja u postojanje boga, kako je to objašnjeno u prvom dijelu ovog djela, izvršavanju obligatnih vjerskih dužnosti (حج , صوم , زكوة , حج), sustezanju od velikih grijeha (المعاصى الكبيرة) kojih ima više od 40 i malih grijeha kojih ima 25. Svi ovi grijesi su nabrojani u drugom poglavlju ovog dijela. U ovaj dio pravednosti pisac stavlja i poštovanje tuđih prava (حقوق العباد), te je prema tome zabranjena otimačina, krađa, korišćenje tuđim imetkom bez dozvole, uništavanje ljudi ili njihovih imetaka djelom, krivim svjedočenjem ili ogovaranjem kod vlasti itd.

b) ispravan odnos čovjeka prema sebi (العدالة فيما بينه وبين نفسه) koji se temelji na čuvanju od svega što dovodi do propasti. Tu prvenstveno dolazi čuvanje zdravlja pazeći na ishranu i odijevanje prema vremenskim prilikama. Treba se kloniti pre-

tjeranosti u jelu, piću, spavanju, nesanicu, kretanju, mirovanju, prilagođavanju vremenskim promjenama, veselju i tuzi. U svemu ovome treba biti umjeren. Kod jela treba paziti da se ne jede previše onoga što je ugodno i dobro, npr. povrća i svega što bi moglo štetiti zdravlju. Treba jesti onda kada se osjeti potreba a tu potrebu ne treba suzbijati niti se izlagati nepotrebnoj gladi koja može štetiti organima za varenje. Zatim donosi preporuku i savjete liječnika (تياذوق) Tijadika³⁴) iz vremena perzijskog vladara Noširevana. Pri kraju ovog dijela donosi poimence hranu koju treba uzimati, koristi i štete od pojedinih jela, liječenje bolesti i uljudno ponašanje pri jelu. Osnovna hrana je: hljeb, riža, meso, paradajz, bijeli luk, sir, grah, med, jabuke, grožđe, lubenice, smokve i drugo voće. Ovaj dio je naročito posvećen propisima higijene i čuvanju zdravlja.

c) pravedan odnos čovjeka prema ostalim ljudima (العدالة فيما بينه وبين خلقه تعالى) koji se temelji na skromnosti, vjernosti, objektivnosti i ustezanju da se ma kome učini zlo: djelom, riječima ili namjerom. Ali kako je nastao među ljudima nered (اختلال) i seoba u gradove, ima mnogo godina, potrebno je objasniti uzroke toga, da vladar i njegovi povjerenici to uklone da bi se svijet smirio i da jedni prema drugima budu pravedni. لكن لما وقع بينهم الاختلال و الى المدائن ارتحال مذ سنين كثيرة و اعوام عديدة لابد ان يبين سببه . (str. 158 rukopisa . . .)

Tri su uzroka neredima i seobama:

a) ignorisanje pravde i ispravne uprave a to dolazi od povjeravanja dužnosti onima koji nisu za to sposobni; الاهمال في العدالة والضبط بحسن السياسة و سببه عدم تفويض الامور; (str. 159). الى اهلهام مع ان التفويض اليه فرض لازم

Kada sultan želi povjeriti upravu nad podanicima nekome treba da izabere učena i pobožna čovjeka. Ja smatram — kaže pisac — da je uglavnom uzrok čitavog nereda i općeg haosa u zemlji i među ljudima povjeravanje sudstva nesposobnim i podmićivanju sklonim ljudima. وظنى ان سبب جميع الدال والاختلال وعموم الخلل في العالم بين الرجال راساً تقليد القضاء بغير اهله وكذا تقليده باهله بالرشوة والشفعاء. (str. 160).

Onaj kome se povjeri sudstvo mora znati razlikovati istinu od neistine, u protivnom će činiti greške u suđenju. Kako će biti mir i sigurnost u državi kad mi vidimo da nema mira i reda u kući, ako sam domaćin ne poznaje svoj posao. Ako imam ne bude upućen u poslove svoje mahale koje mora poznavati u njegovoj mahali neće biti mira. Isti je slučaj i sa kadijom i valijom koji imaju upravu u jednom kraju. Kuranski ajeti i časni hadisi nas upućuju da ćemo biti sretni na ovom i na drugom svijetu samo ako budemo slušali savjete učenih, dobrih i iskusnih ljudi. Ovo nam potvrđuje događaj iz istorije naše pokrajine Bosne, slučaj kod Banjaluke koji smo čuli i vidjeli. Kada su stanovnici grada doznali o navali neprijatelja na nji-

³⁴ تياذوق (Tijadok?) je bio čuveni liječnik kršćanin za vrijeme Omejevića, koji je dugo vremena bio u službi omejevićkog namjesnika Hadžadža. Umro je 70/689 g. u dubokoj starosti u gradu Vasitu (Irak). Napisa o djelo « كمشاش » o pripremanju lijekova i o njihovim nazivima. (Š. Sami, Kāmus al-a'lām, III, 1710). Prema ovome što kaže Š. Sami, ovaj ljekar nije živio za vrijeme Noširevana, kako kaže naš pisac, jer je Noširevan umro 579 g.

hov grad prije isteka ugovorenog roka o trajanju mira, sakupili su se kod upravnika i pretstavnika grada. Zbog velikog neznanja pretstavnici grada nisu htjeli ratovati i rekoše: Mi se nećemo boriti bez dozvole sultana, a ugovoreni rok još nije istekao niti je došla zapovijed i dozvola od sultana za borbu«. Uputili su se kadiji grada Ali efendiji koji je bio rodom Bošnjak i poznao ovaj slučaj. Upitaše ga: »Je li nam dozvoljeno ratovati protiv njih?« Odgovorio im je bez oklijevanja jer je bio vrlo učen: »Nama je dozvoljeno da se borimo i da im se odupremo. Ko od nas pobijedi gazija je a ko pogine šehid je. Ne smijemo dalje ništa očekivati«. Zatim im je dovu proučio, bodrio ih na borbu, a oni su se suprotstavili neprijatelju i stupili odmah u borbu. Porazili su neprijatelja s božjom dozvolom gdje god su krenuli i gdje god su bili. Odbranili su od neprijatelja tvrđave te je naša domovina ostala u našim rukama do današnjeg dana. A da nije bio on (kadija) upućen u ovaj slučaj događaji bi se komplikovali i desio bi se veliki nered i naša bi domovina bila uzeta iz naših ruku.

و يؤيد هذا ما سمعنا ورأينا في تواريخ بلدة بنا لوقه من بلادنا بوسنه لما علم سكائها هجوم الدنيا على بلدتهم قبل تمام مدة العهد جمعوا لاجل المشاورة عند الحاكم ورؤساء البلد فلم يرض رؤساء البلد بالمحاربة لعلية جهلهم وقالوا لا نقاتلهم بغير اذن السلطان كيف ولم يتم مدة العهد وما ورد الامر والاذن بالمقاتلة من السلطان بعد فتوحهم الى قاضى البلد على افندى³⁵⁾ كان بوسنوى الاصل عالما بالمسئلة وسئلوه هل لنا الجواز ان نقاتلهم فاجابهم بلا توقف لقوته العلمية نعم لنا الجواز بمدافعتهم ومقاتلتهم وقاتلنا غاز ومقتولنا شهيد لا يجوز لنا التوقف والتردد بعد هذا اصلا ثم دعاهم ورغبهم على المقاتلة^{35a)} فقاتلوا وقاتلوا الكفار من ساعته فهزموهم باذن الله تعالى اينما توجهوا وحيث ما كانوا في ذلك الزمان واخذوا منهم قلاعا فبقى ديارنا في ايدينا الى يومنا هذا ولو لم يكن عالما بالمسئلة (str. 161 rkp.) لشوش الامور ولوقع فساد عظيم بل ترع ديارنا من ايدينا

Zatim pisac prelazi na podjelu ljudi na klase (اصناف) i kaže da ih ima četiri:

- 1) ratnici (اهل السيف) a to su vladari, sultani i ostala vojska,
- 2) učeni, obrazovani i ostali dobri ljudi (اهل القلم والحكماء و سائر اصحاب الدعاء),
- 3) zemljoradnici poznati u našem vremenu po imenu »raja« (اهل الحرث والفرس) (المعروف في زماننا بالرعايا),

4) zanatlije i trgovci (ارباب اهل الصنائع واصحاب التجارات).

Uprava nad ovim klasama pripada državi (والتصرف في هذه الطوائف ملك و امارة).

Prva klasa je dužna nadzirati sve klase, bdjeti nad pravdom i ispravnom politikom, prema odredbama učenih i pametnih ljudi, boriti se i ratovati radi odbrane od neprijatelja i raditi sve što moraju raditi upravnici (الامراء).

Druga klasa dužna je bdjeti nad božijim naredbama i zabranama prema Kur'anu i hadisu, upućivati ostale klase u vjerske propise, potsticati svijet na izvršavanje vjerskih propisa lijepo postupati sa svijetom, moliti se bogu za dobro i sreću svih, a naročito za dobro i sreću sultana.

³⁵⁾ U tekstu nema a po smislu je potrebno (والمحال).

^{35a)} U tekstu iznad riječi المعاملة, stoji riječ المحاربة.

Treća klasa je dužna truditi se i nastojati da se proizvedu životne namirnice sjetvom, sađenjem voćaka te odgajanjem domaćih životinja da se zadovolje potrebe svih klasa. Ovo je najčasniji posao poslije nauke i ratovanja.

Četvrta klasa je dužna baviti se zanatom, nabavkom trgovačke robe i svega što će ljudima donijeti koristi.

Prema mišljenju islamskih učenjaka prisiliće se svako, ko je odrastao i pame-tan, da pripada jednoj od nabrojanih klasa, i ne smije se ostaviti bez stalnog zanimanja.³⁶⁾ Ustrajnost svake klase na svom određenom poslu dovodi do reda u državi, a zanemarivanje toga određenog zanimanja dovodi do nereda. Prema ovome poznato je da ne treba nikoga teretiti niti obvezivati da radi posao klase kojoj ne pripada, jer to dovodi do nereda. Tako se događalo u ovom vijeku a i ranije da su raja i za-natlije prisiljavani da idu u rat, zato što je redovna vojska postala neposlušna.³⁷⁾

³⁶⁾ Propis da svaki odrastao muškarac mora pripadati jednoj od četiri društvene klase tj. da mora imati jedno stalno zanimanje i njime se baviti i propis da se, u slučaju ustezanja, može prisiliti na to, bio je primjenjivan u našim krajevima. To vidimo iz jednog dokumenta (مراسله) duvanjskog kadije Abdulah eefndije datiran 6 rebia I 1092/26 marta 1681 g. U njemu se naređuje janjičarskom agi da Miloša sina Beljina po zanimanju kasapa iz Župan-Potoka (Tomislav-grada) zatvori, jer neće da se primi kasapskog zanata — a u Župan-Potoku je potreban kasap — i da ga zadrži u zatvoru dok ne nađe jamca koji će za njega jamčiti svojom ličnošću (كفيل بالنفس) da će se baviti kasapskim zanatom u Župan-Potoku. Ovoj svojoj muraseli kadija Abdullah efendija daje obrazloženje citatima koje je naveo Kafija i Muhamed Prozorac jednim kuranskim ajetom i jednim pogrešno napisanim hadisom. (Vidi rukopis مجموعہ u Orijentalnom institutu u Sarajevu broj 167/53).

³⁷⁾ O bježanju iz vojske imamo slijedeći dokumenat:

Bujuruldijom od 23 džumada II 1203 (20 marta 1789 g.) naređuje se kadijama u Mostaru, Blagaju i Nevesinju te zabitima i uglednim ljudima slijedeće: Kako je Omer buljukbaša — kome je bilo stavljeno u dužnost da iz spomenutih kadiluka popiše i za čuvare tvrđave u Gra-diški odredi 100 »sekbana« koji će ostati i služiti u tvrđavi 6 mjeseci — obavijestio da su, ne izvršivši svoju dužnost, pobjegli i kući se vratili, iz mostarskog kadiluka 14, iz nevesinjskog 14 i iz blagajskog 25, svega 53 nefera, i kako su prema tefteru buljukbaše izdajstvo učinili, iz državne blagajne platu uzeli i nakon toga, ne izvršivši svoju dužnost, kući pobjegli, za ovo nečasno djelo treba ih primjerno kazniti i državni novac natrag uzeti. Spomenute pojedince čija su imena navedena u priloženom defteru potrebno je u sporazumu s mubašiom i stanovnicima sela i mahala pronaći i na svaki način od svakoga povratiti u državnu blagajnu po 25 groša koji su im bili dati. BjeGUNCE također treba u tvrđavu zatvoriti i kazniti ih drugima za primjer. Nikoga ne treba kriti. Ova je bujuruldija poslana od Bosanskog divana i seraskera, da se po njoj postupi. Ispod bujuruldije su navedena imena 25 bjeGUNACA iz Blagaja. (Vidi sidžil blagajskog kadije u Orijentalnom institutu u Sarajevu, broj 58, str. 39a).

Kadić Muhamed Enveri u svojoj kronici (knjiga IV, strana 245—247) donosi prema bi-lješci u medžmui Husejn ef. Muzaferije slijedeće:

U blizini Temišvara na rijeci Tisi kod mjesta Sente u četvrtak 25 safera 1109/12-X-1697 islamska vojska je doživjela veliki poraz. U tome porazu su poginuli: 5 vezira, 13 velikodostojnika s dva tuga, 6 sekbanskih aga, 31 miralaj i preko 20.000 vojnika iz 34 čorbadžijska, janjičarska, sekbanska i juručka odreda. Iz ove borbe su pobjegli i spasili se bosanske spahije i vojska te je o njima Muzaferija donio jednu pjesmu ukornicu (سظم توبخنامه) od bosanskog pjesnika Fidaije.

Pjesma ima 25 bejtova (distihona) od kojih donosimo najizrazitije u tekstu i prevodu:

3 distihon: بز سمنق ایدوپ عورت کی قیلدق فرار

قوسقونه قوت دیوپ قاچما غن قیلدق احتیار

6 distihon: اولدی قاچمقده حسین آغا بزم سردارمن

آنک آردنجه بالقچی زاده سنجاندارمن

Ko prema svojoj mogućnosti isporučiti silniku imetak spasi se (od odlaska u rat) a siromasi koji ne mogu isporučiti (silniku ono što on traži) odvode se (u borbu kao vojnici) i događa se ono što (je poznato da) se događa. *فَعُلِمَ مِنْ هَذَا أَنَّهُ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَكْلَفَ وَيُجِبَّ عَلَى عَمَلٍ صَنْفٍ آخَرَ لِأَنَّهُ*

*يُوجِبُ | اختلالاً وتشويشاً كما وقع في هذا العصر وقبل سنين لجبر الرعايا | واهل الضائع على المحاربة باهمال
العسكر فيها فمن اعطى الجبر مالا قدر وسعه خلص ومن لم يقدر الا عطاء من الضعفاء سبق البها | ووقع ما وقع*
(str. 162)

Zbog ovih nasilja raselila se je i nastanila većina raje u gradove, odabrала drugi posao i zaposlila kao posluga, te je ostao mali broj zemljoradnika. Zbog ovoga je poskupilo meso i životne namirnice te prihodi službenika džamija i medresa ne zadovoljavaju njihove potrebe. Neki su potpuno napustili službu a neki je slabo vrše. Tako se pokaza »nestajanje islamskih obiježlja i pojavi znak Sudnjeg dana«. Ovo potvrđuju neki događaji koje smo ranije vidjeli.

7 distihon: *آنك أردنجه پياله آنخدا دوندار من* (sic)

دورمدن قاجدق براقدق يالكز خنكار من

16 distihon

جنکده قاجمنی بزه تعليم ايدوپ اوستاد من

خیلی مشکلد رزه ترك ايلماك • معتاد من

Kao plašljive žene pobjegosmo,
Umakosmo što brže mogasmo.

U bjeckstvu nam vođa bijaše Husejnaga,
Za njim bajraktar nam Balukčić.

Za njim zaštitnica nam Pijala ćehaja,
Stalno smo bježali i ostavili našeg cara.

Bjeckstvu u ratu nauči nas naš ustaz,
Vrlo nam je teško ostaviti taj naš običaj.

U ovoj borbi sultan se je noću uspio spasiti. Bosanski valija Korča Mehmed-paša, kada je čuo za poraz, od jada se je razbolio i umro početkom rebia I 1109 g. H./polovicom septembra 1697/.

³⁸⁾ Tvrđnju da su ajani »oruđe nasilja« potkrepljuje tužba (عرضحال) stanovnika Jezera (سارو بجه عتوق) i čuvara tvrđave Stara Ostrovica (که لحصار) u kojoj se potpisnici tuže da je njihov ajan pokvaren čovjek, smutljivac i varalica. On uznemiruje siromašne muslimane raznim nasiljima. Nepravedan je, silnik i zločinac. Ne poznaje ni šeriata, ni zakona, ni državne, ni pogranične propise. Nametnuo se je muslimanima, skrenuo s pravog puta, nemilosrdan i pohlepan. Ne samo što je opljačkao imućnije ljude raznim smicalicama i uništio ih, nego je vanredne poreze (تکالیف عرفیه) raspisane na muslimane i raju po 600 groša povećao za svoju ličnu korist na 2530 groša. On vrši izdaju premasultanu time što šalje na granicu prema Austriji, koja ima tri tabora vojske, samo 45 ljudi većinom nesprenjenih bez sablje i puške mjesto 150 pješaka i konjanika određenih carskom naredbom. On obilazi sela i uzima od imućnih ljudi po 10—20 groša, a od nekoga i konja za svoju ličnu korist, iako je već određena visina vanrednog poreza. Svojim raznim postupcima, nasiljem i pljačkom natjerao je mnoge ljude u dug a neke dotjerao do prosjačkog štapa. Zato potpisnici mole sultana da im se šmiluje i svrgne ovog silnika. Arzuhal je napisan 1 šabana 1202 g. (7 maja 1788 g.). Potpisnici su stanovnici Jezera i čuvari tvrđave u Staroj Ostrovici. (Vidi rukopis مجموع u Orijentalnom institutu u Sarajevu broj 79/54, list 92).

b) Drugi uzrok nereda (u državi) je nehaj prema savjetima i mišljenju učenih ljudi, što je posljedica oholosti odgovornih državnika i njihovog izbjegavanja da se druže s obrazovanim ljudima. Omer, drugi halifa, sazivao je omladinu, s njima se savjetovao te je rekao: »Oni su odlučniji«. (هم احدّ قلوباً).

c) Treći uzrok nereda je neujednačen raspored zanimanja među ljudima i neravnomjeran odnos jednih zanimanja prema drugima.

Glavnih uzrok nereda je korupcija i čežnja za ženama. ثم سبب جميع الاسباب و غاية ما الباب طمع الارتشاء و رغبة النساء (str. 164)

Da bi se zaveo red — bio rat ili mir — treba narediti i upozoriti da ni narod ni službenici ne krše zakon koji je izdao sultan i da se ne suprotstavljaju pismenoj sultanovoj naredbi. Ko prekrši carski fermand i ne postupi po njemu, neka bude kažnjen za prekršaj koji se ustanovi, bez obzira bili to valija, kadije, namjesnici, gazije, ajani ili age. Ja smatram — kaže pisac — da su ajani oruđe nasilja u zemlji.³⁸⁾ Ako i nisu oni povećali narodne kuluke i daće nisu ih ni smanjili, kao što to vidimo ima već 30 godina. Kada bi se u svakom kadiluku popisali kuluci raje uobičajeni prije 30 godina, kada bi se skinulo ono što im je kasnije nametnuto i što ne mogu podnijeti — srazmjerno prema drugom kuluku —, kada bi se uzeli u obzir njihovi imeci i mogućnosti i kada bi se ukinule novotarije koje su poslije ustanovljene a sankcionisalo prijašnje stanje te ustalila visina daća, to bi bilo po mome mišljenju — kaže kadija Muhamed efendija Prozorac — najbolje riješenje. Inače, ako se ovako nastavi s ovim nametima i opterećenjima svake godine će nesreće bivati veće i dolaziće do nereda iz dana u dan kao što se to već događalo u ovom stoljeću. A kada se naumi poći u rat protiv nevjernika, u državi se odmah pojavljuju zločini i nasilja...

اما طريق تدبير الخلق سواء كانوا في السفر او في الحضر | فالضبط و التنبه لهم ان لا يتجاوزوا³⁹⁾ الشرع مع
 مأمورهم من قبل | السلطان و لا يخالفوا رقتهم المعطاة من قبله فن تجاوز و خالف | رفته و لم يعمل بمقتضاه
 فليعاقب على ما يرى سواء كان من الولاة | او الولى او القضاة او العمال او الغزاة او الاعيان او الاغوات | و ظنى⁴⁰⁾
 ان الاعيان الات الظلم في البلاد لانهم ان لم يزيدوا نواب | الرعايا و تكاليفهم لم ينزلوها عنهم كما شاهد هذا
 منذ ثلاثين سنة | فلو رتم في كل قضاء مقدار نواب الرعايا المعتادة قبل ثلاثين سنة | و ينزل ما حمل عليهم زيادة عن
 تحملهم بالنسبة الى القضاء الآخر مثله | بحسب اموالهم و قدرتهم او احدث عليهم البدعة و يترك ما اخرج عن
 وضع القديم ثم تقرّر و يثبت على مقداره حتى لا يزيدونها على | الرعايا لكان و جيبها عندي لانه لو ترك على هذا
 الحال لتترقى النواب | كل سنة فيؤدى الى الفساد يوما فيوما كما وقع في هذا العصر باحداث | مثل هذه النواب
 (str. 164 rkp.) و التكاليفات اما لو اريد السفر مع الكفار و الظلم و المنكر قد شاع في المملكة

³⁸⁾ U tekstu لا يتجاوز

^{39a)} U tekstu الغزاة

⁴⁰⁾ أن Izostavljeno

Pisac Muhamed efendija — nakon ovog ličnog gledanja na nemire i uzroke tih nemira — kaže da je najbolji lijek ukloniti nasilje i spriječiti zločine, jer je dobra uprava stalnija od borbe (الحسبة اكد من الجهاد). Osnov sigurnosti i povjerenja te uslov pobjede i pomoći od boga jest urednost, bogobožnost i pravednost među ljudima. Najvažnije čega se moraju pridržavati sultan i veziri jest urednost i bogobožnost, da to traže od ostalog svijeta i da ih sprečavaju od raspojasanosti, griješenja i udovoljavanja svojim željama naročito kada su u ratu.

U zaglavku svoga djela (الخانقة) pisac kaže da je za uređenje države kao i za spas na drugom svijetu (دار السلام) potrebna duševna borba (protiv zla) kojom se postizava poslušnost prema bogu. Tu borbu naziva »velikom borbom« (الجهاد الاكبر) za razliku od borbe protiv nevjernika kojoj daje ime (الجهاد الاصغر) »mala borba«. (الجهاد الاكبر مجاهدة النفس في طاعة الله تعالى والجهاد الاصغر مجاهدة الكفار). Vojskovođa u maloj borbi ne će pobijediti neprijatelja dok ne pobijedi neprijatelja u velikoj borbi. U Kuranu je rečeno: »Zaista je bog s onima koji su bogobožni.«⁴¹⁾ Što vrijedi za vojskovođu vrijedi i za vojsku. Lijep postupak vojskovođe i njegova pobožnosti i čestitost djeluje na vojsku, jer je rečeno da svijet slijedi vjeru svojih gospodara. (الناس على دين ملوكهم) — cuius regio eius religio) Ko želi pobijediti neprijatelja i spasiti se na oba svijeta treba najprije da dovede u sklad svoje pobude (خواطر) sa spomenutim pobudama i djelima koji su u zakonu označeni, a da se kloni ostaloga. Zatim treba negativna svojstva svoje duše zamijeniti pozitivnim, čuvati svoje tijelo od spomenutih grijeha, raditi dozvoljena djela i stalno biti pravedan (العدالة المسطورة). Ko se ograniči na ovakav postupak njegovi će poslovi vrlo rijetko biti u suprotnosti s časnim šeriatom. Treba nastojati da se radi prema onom što je rečeno u ovoj knjizi od početka do kraja. Ako tako postupamo onda smo iskreni u svojim riječima prema bogu, a ako ne bude tako onda mu lažemo i njim se izigravamo.

Mi smo dužni uskladiti svoje pobude, svoj moral i svoja djela prema spomenutim pisanim propisima čija je primjena ozakonjena da ne bismo lagali bogu i izigravali se njegovim propisima, treba da nastojimo dospjeti do uzvišenog raja, šta više približiti se bogu (الوصلة الى الله).

Ovdje pisac prelazi na tumačenje približenja bogu i metode toga približenja prema raspravi poznatog sufijskog učenjaka Nedžmuddina⁴²⁾ koju je skoro potpuno iscrpio. Prema tome učenju postoje tri puta kojima ćemo se približiti bogu.

⁴¹⁾ Kuran XVI/128.

⁴²⁾ Nedžmuddin Kubra, osnivač sufijskog reda Kubravija ili Zehebija, je jedna od najmarkantnijih ličnosti među perzijskim misticima XII—XIII stoljeća. Počasna titula mu je: الطامة الكبرى. Rođen je u pokrajini Harizm 540/1145 g. Studirao je teologiju i napisao iz tog područja djelo شرح السنة والاصح ali je pod uplivom šejh Baba Feredž Tebrizije napustio te studije i počeo se baviti sufijskom naukom. Poginuo je u Harizmu kao borac u borbi protiv Mongola 618/1226 g. Bijaše plodan pisac i ostavio je niz zapaženih rasprava o važnim pitanjima sufijske nauke. Najveći dio ovih rasprava pisan je na arapskom jeziku. Hadži Halifa nabraja nekoliko njegovih djela. Sufijske rasprave Nedžmuddina pokazuju prelaz od starog sufizma prvih teoretičara (škola u Nisaburu X—XI stoljeće) prema mlađem sufizmu Ibnul Arebije i njegovih nasljednika. Njegova djela s djelima Ibnul Arebije čine temelj za daljnji razvitak sufijske nauke u XIII vijeku. (Enzyklopaedie des Islam, III, 889). Rasprava na koju se poziva naš pisac Muhamed efendija je na arapskom jeziku pod naslovom: رسالة سيد الشهداء نجم الدين الكبرى i nalazi se u medžmui Orijentalnog instituta u Sarajevu broj 480/51.

Prvo je put dobrih ljudi (طريق الاخيار) koji izvršavaju vjerske propise tj. mnogo poste, dijele milostinju, hodočaste Kabu, odlaze u rat itd.

Drugo je put pobožnih ljudi (طريق الابرار) koji vode unutarnju borbu za moralni preporod, čistoću duše, duševno bogaćenje i nastoje da se izgradi ličnost čovjeka (عمارة الباطن).

Treće je put mudrih, odanih bogu i zanesenih u ljubavi prema njemu (طريق السائرين) a to je put onih koji idu s bogom (طريق الشطار من اهل المحبة والسالكين بالحبذة) (و الطائرين مع الله). Ovaj slobodno i svojevoljno izabrani put se temelji na dobrovoljnoj smrti (الموت بالارادة) jer je Muhamed rekao: »Umrite prije nego što umrete!« (موتوا قبل).⁴³⁾ Ovaj put se zasniva na deset temelja:

- 1) pokajanju (التوبة)
- 2) povučeniosti od ovog svijeta (الزهد في الدنيا)
- 3) pouzdavanju u boga (التوكل على الله)
- 4) skromnosti (القناعة)
- 5) osamljenosti (العزلة)
- 6) stalnom sjećanju na boga (ملازمة الذكر)
- 7) isključivom priznanju božijeg jedinstva (التوحيد)
- 8) strpljivosti (الصبر)
- 9) introspekciji (المراقبة)
- 10) zadovoljstvu (الرضا)

Nakon što je pisac opširno obrazložio gornjih deset temelja »tarikata« i potkrijepio ih citatima iz Kurana i hadisa prešao je na tumačenje značenja riječi: »šeriat«, »tarikat« i »hakikat« uporedivši njihov međusobni odnos.

Na posljednjoj stranici ovog djela pisac kaže da je ovo djelo predao šejhul-islam Hadži Omer Hulusi efendiji — s datumom koji je izražen u rečenici: ذلك هو الكتاب a također ga je podnio i sultanu Selimu III s datumom izraženim u rečenici: ختمنا اياه دا عيا بك. Oba kronograma daju po ebdžed-hesabu godinu 1216 po Hidžri (traje od 14 mája 1801 do 4 maja 1802 g.).

Rukopis ovog djela je datiran 4 redžeba 1226 (5 avgusta 1811 godine), Ime prepisivača i mjesto datuma nisu označeni.

Po svojoj tematici ovo djelo Muhameda Prozorca je u glavnim postavkama i mislima, obzirom na pitanje uređenja države, kopija Hasan Kafi Pruščakova djela Nizam ul-alem, što i sam naziv djela kod obojice pokazuje. Dok se Kafija ogra-

⁴³⁾ Ali el-Kari navodi da je Ibni Hadžr el-Askalani (umro 852/1448) poznati pisac mnogih djela iz područja islamske tradicije rekao da je ovaj hadis nedokazan (غير ثابت). Ali el-Kari dalje nastavlja: »Ovo su riječi mistika (من كلام الصوفية) u značenju — umrite dobrovoljno prije nego što umrete prisilno. — Dobrovoljna smrt je (prema učenju mistika) napuštanje ovozemnih užitaka i zabava te izbjegavanje grešaka koje su posljedica tih užitaka. (موضوعات على) الفارسي, Carigrad, 1289/1872, str. 87). Muhamed el-Bešir Zafir el-Ezheri ubraja ovaj hadis u apokrifne (تحذير المسلمين من الاحاديث الموضوعية على سيد المرسلين, Kairo, 1321/1903, str. 80).

ničio samo na temu izraženu u naslovu, to je Muhamed Prozorac ovo pitanje raspravljao samo u predgovoru i na kraju djela u poglavlju o pravednosti. Ostali najveći dio djela je posvetio islamskoj dogmatici i etici. Sličnosti u oba djela su slijedeće:

a) i Hasan Kafi Pruščak i Muhamed Prozorac su vidjeli u unutarnjem uređenju osmanske države slabost i nered (خللًا و ذللًا) te obojica ukazuju na uzroke takvog stanja. Hasan Kafi kaže da je tome uzrok nepravda i slaba građanska uprava, što je posljedica povjeravanja državnih poslova onima koji za to nisu spremni, ignorisanje savjeta i zdogovora, što je posljedica oholosti i umišljenosti ljudi visokog položaja i njihova izbjegavanja da se druže s učenim i pametnim ljudima, slaba vojna organizacija i nedovoljna upotreba ratnih oruđa u borbi s neprijateljem, što je posljedica pomanjkanja discipline u vojsci. Kao glavni uzrok svih navedenih slabosti jest korupcija i naklonost prema ženama (طمع الارثشاء و رغبة النساء). Muhamed Prozorac nalazi da je uzrok neredu nedostatak discipline u vojsci, što je posljedica nepoštivanja vjerskih propisa. U daljnjem izlaganju nabrajajući ove uzroke navodi da je nasilje i nepravda prema raji dovela do raseljavanja pučanstva, do seobe seoskog stanovništva u gradove. Povjeravanje državnih službi ljudima koji ne odgovaraju tome poslu (لغير اهله) ističe također kao važan uzrok slabosti. Međutim kao glavni uzrok i on navodi korupciju i naklonost prema ženama;

b) obojica ukazuju na način kojim će se najbrže i najsigurnije doći do poboljšanja prilika u državi. Kako je Hasan Kafi vidio uzroke slabosti kod viših državnih organa to uglavnom njima i daje savjete. Muhamed Prozorac vidi slabost kod nižih državnih organa (kadije, ajani, age i dr.) i u samom narodu te njima upućuje svoje savjete i želi da u moralnom pogledu popravi pojedinca kao člana zajednice. Obojica žele da njihovo djelo bude uputa državniciima i putokaz ostalima u njihovoj upravi državom i narodom, te zato obojica podnose svoje djelo sultanu, a Muhamed Prozorac još i šejhul-islam, najvišem vjerskom predstavniku. Oba su djela pisana na arapskom jeziku, a Hasan Kafi je svoje djelo preveo na turski jezik.

Hasan Kafi odmah nakon predgovora u kojem je izložio uzroke nereda u državi, prelazi na podjelu ljudi po profesiji na četiri klase, u čemu ga je potpuno slijedio Muhamed Prozorac, te svakoj od njih određuje dužnosti i obaveze. U nepoštivanju tih dužnosti i obaveza od strane državnih organa Hasan Kafi vidi uzroke nerada u državi i konačno gubljenje vlasti (انتهال الملك الى التبر). Niko ne smije biti prisiljen da radi posao one klase kojoj ne pripada, kao što se je to dogodilo — kaže Hasan Kafi — da se prisilno raja i zanačije vode u rat, a da se vojska usteže od ratovanja. Radi ovakvog postupka životne namirnice su poskupile toliko, da se neke stvari koje su se prije kupovale za jednu akču danas ne mogu kupiti za deset akči. Dalje navodi Hasan Kafi da se raja i zanačije do sada nisu silom vodili u rat. Od 1001/1595 događalo se, naročito na granici prema Hrvatskoj i u Bosni, da su glavni komandanti (سر عسکر) slali svoje ljude koji su zemljoradnike i zanačije u kasabama silom uzimali u vojsku. Sirota raja nije zasijala zemlju, u džamijama se prestala obavljati molitva, u vilajetu nastupila glad a vojska se počela rasipati. Govoreći o povjeravanju državnih poslova Hasan Kafi navodi da je postavljanje ljudi na visoke položaje, pisanje fermana i stavljanje carskih tugri na njima vršeno isključivo u Carigradu za što su naročito bili postavljani ugledni i povjerljivi ljudi. Otkako su se

pojavi nemiri, visoki položaji i stavljanje carskih tugri, kao i drugi važni poslovi, povjeravaju se nesposobnima. Ovo je opasna stvar, upozoruje Kafi. Također je zanemareno u ovom vremenu savjetovanje i zdogovaarnje. Upotreba ratnih oruđa je nedovoljna, bijeg iz bojnih redova nije rijedak (npr. kod Egre, u Rumeliji i Bosni). Vojska ne samo što ne upotrebljava nova oružja (topove i puške) nego i stara zapostavlja. Vojska nije dovoljno izdržljiva i strpljiva u toku same borbe. Ovdje Hasan Kafi navodi slučaj, da je u jednoj bici neprijatelj bio poražen i razbijen zahvaljujući isključivo izdržljivosti sultana Mehmeda Gazije, ito u momentu kada je veći dio turske vojske već bio počeo bježati i bojište napuštati,

Hasan Kafi preporučuje sultanu da ne postavlja pobijeđenog neprijatelja na položaje bega i beglerbega u osvojenim pokrajinama, jer su oni zakleti neprijatelji. Vidjeli smo 1003/1592 da su takvi, nakon što su krili neprijateljstvo 50 i više godina, iskoristivši nehaj, opljačkali 27 gradova i mjesta u Moldaviji, Karavlaškoj i Erdelju. Sultan treba naročito voditi računa o disciplini u vojsci, da obećaje nagradu i obećanje izvrši pri pobjedi, a da opominje kaznom ako ko pobjegne iz boja. Učestala su bjekstva iz vojske na granicama Rumelije a naročito u našim krajevima — na bosanskoj granici. Jedan od uzroka poraza je odmetanje iz vojske i nasilje. Ovo se pojavilo prije tri godine (1004/1592). Mnogi vojnici čine nasilje u zemlji napadanjem na obraz muslimana, plačkanjem imetka, otimanjem žena i djece, oduzimanjem hrane od raje, uznemiravašnjem siromašnih i slabih, a to naročito čine carski ljudi. Ovo se dešavalo samo za to što je zanemarena disciplina u vojsci i neuredno se davala plata i hrana i zbog pohlepe za imetkom bez obzira bilo dozvoljeno ili ne. Red u državi se bazira na četiri temelja: 1) pravdi i ispravnoj politici, 2) savjetovanju i zdogovaranju, 3) upotrebi ratnih oruđa i vojnom rasporedu u toku borbe i 4) na urednosti i disciplini vojske. Djelo je Kafija završio poglavljem o poštivanju mira i mirovnih ugovora. (الصالح والهدى).

Iz Kafijina djela se vidi da je slabost i nehaj u državnoj upravi počeo od vrhova na 20 i više godina prije 1004/1595 (kada je djelo napisao) a iz djela Muhamed efendije vidimo da su slabost i nehaj u periodu od 200 godina (koliko je proteklo između pisanja jednog i drugog djela) zahvatili niže državne službenike i narod. Iz toga zaključujemo kome su i radi čega namijenjena ova dva djela. Zato baš Muhamed Prozorac nalazi potrebu da narodu izloži osnovno islamsko učenje o vjeri, moralu i pravедnosti. U izlaganju toga on mjestimično navodi primjere nereda i nesnosnog stanja u Bosni.

On upoređuje emire i kadije svoga vremena sa prijašnjim silnicima i smatra grijehom posjećivati tadanje »zalime, emire i kadije« (str. 140). Seoba seoskog stanovništva u gradove je posljedica pomanjkanja pravde, povjeravanja sudstva nesposobnim ljudima i dijeljenja položaja mitom i protekcijom (str. 160). Kao primjer ispravnog službenika spominje kadiju Ali efendiju iz Bosne, koji je prilikom opsade Banje Luke 1737 g. shvatio opasnost u kojoj se zemlja nalazila, digao moral kod vojske i organizovao odbranu grada (str. 161). Kao i Kafija, Muhamed Prozorac dijeli ljude po profesiji na četiri klase određujući svakoj klasi dužnosti i obaveze. Niko se ne smije prisiljavati da radi posao koji ne odgovara njegovu zanimanju, kao što je slučaj da se raja već više godina silom goni u vojsku, ako ne isporuči ono što silnik zahtjeva (str. 162). Ovo pljačkanje raje i prisilno odvođenje u vojsku dovelo je do raseljavanja zemljoradnika i zanatlija i njihovog naseljavanja u gradove, te

prouzrokovalo poskupljenje života gradskog stanovništva i napuštanja pojedinih dužnosti u gradovima. Obojica navode da su glavni uzrok svih nereda korupcija i naklonost prema ženama, iz čega se može zaključiti da je to bila decenijama izrazita pojava. Muhamed Prozorac smatra da su ajani »oruđe nasilja«. Preporučuje da se tačno popišu svi kuluci koji se ubiru od ra je, da se smanji ono što joj je nametnuto i što ne može isporučiti — uzevši u obzir ekonomske mogućnosti svakog kadiluka —, zatim da se ustanovi i ustalila visina daća, da se dokinu nanovo uspostavljene daće i da se ni u kom slučaju ne smiju povećavati. U protivnom, ako se dosadanjom praksom nastavi, svakodnevno će se nesreće nagomilavati što će se odraziti i u miru a pogotovu kada država bude ratovala. Muhamed Prozorac zahtijeva da službenici i narod poštuju zakon i zakonske propise i da se kazne prekršitelji bez obzira na njihov položaj (str. 164). Državnoj upravi treba posvetiti najveću pažnju. Sultan i veziri treba da su u ratu primjer čestitog života, vojska mora biti poslušna, ne smije biti raskalašena, prema poslušnima treba biti obazriv, neposlušne upozoravati. Vojskovođa treba da bude hrabar, lavljeg srca, strpljiv, oprezan i izdržljiv (str. 165).

Iz cjelokupnog gornjeg izlaganja vidi se da i ovaj pisac nalazi uzroke slabosti osmanskog društva i države u napuštanje principa islamskog morala i etike kao i njegov prethodnik i uzor Hasan Kafi Akhisari. Premda obrazovan čovjek ni ovaj pozni epigon H. Kafije nije mogao da sagleda i uoči osnovne slabosti osmanske imperije ni u momentu kada su oni bili i suviše očiti. On govori o korupciji a ne ukazuje odakle ona dolazi. Ne vidi da turskom društvu nedostaje nova snaga, građanska klasa koja je za ona vremena bila jedino sposobna da sprovede u djelo mudre pokušaje reformama sultana Selima III koji je pod uticajem francuske revolucije bio svjestan šta treba učiniti da se spasi carstvo ali mu je nedostajala snaga na koju bi se mogao osloniti. Zato i naš pobožni autor završava svoje djelo izlažući svoje asketske nazore na svijet u kojima vidi jedini način za moralni preporod društva a preko toga i otklanjanje svih uzroka koji su doveli do propadanja države. Međutim i njegovi recepti kao i svih njegovih prethodnika ostali su beznačajni pred neumoljivim zakonima istorijskog razvoja koji oni nisu shvaćali.

RÉSUMÉ

MINHĀGU-N-NIZĀM FĪ DĪNI-L-ISLĀM DE MUHAMMED DE PROZOR

La décadence progressive de l'Empire Ottoman qui commença au milieu du XVIe siècle incita plusieurs auteurs de chercher dans leurs écrits les causes et les conséquences de ce fait. On connaît, parmi ces auteurs, Hasan Kafi de Prusac en Bosnie (1544—1616) qui composa en arabe: »Uşūlu-l-ḥikem fi nizāmi-l-ālem«. Les circonstances devenant de plus en plus mauvaises, il y eut plus tard encore des écrivains qui attirent l'attention du sultan et des hommes d'Etat sur les conditions insupportables dans l'Etat. Un tel écrivain est Muhamed, qadi et mufti de Prozor,

en Bosnie. Il composa, en arabe, un livre intitulé »Minhāġu-n-nizām fi dīni-l-islām« qu'il adressa au sultan Selim III et au šeiḥul-Islām Omer Hulusi. Prenant pour modèle son devancier Hasan Kafi, l'auteur indique les fautes dans le gouvernement de l'empire Ottoman, surtout en Bosnie, en exposant ses vues sur les causes du trouble. Il cite, parmi les causes principales, l'injustice, l'incapacité du gouvernement civil, le manque de discipline dans l'armée, les violences qu'on fait subir à la »raya«, ainsi que la corruption. Les résultats en sont: la migration de l'élément agricole vers les villes, les fonctions d'Etat se trouvent entre les mains des gens tout à fait incapables de les exercer, la »raya« est spoliée et on fait de la conscription militaire forcée. Il s'attaque surtout aux »qadis«, aux »emirs« et aux »ayans« de son temps, en les indiquant comme des outils des violences. Il corrobore quelques assertions par des documents qui se trouvent dans les notes de son livre.